

**Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ӨНҮТТӨ
ИЛИКТЕП-ҮЙРӨНҮҮ ЗАРЫЛДЫГЫ ЖӨНҮНДӨ**

Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтеп-үйрөнүүгө арналган айрым эмгектер, мындай изилдөөлөрдүн зарылдыгы жана каралууга тийиш болгон маселелердин алкагы тууралуу сөз болот.

XX кылымдын 2-жарымынан баштап бүгүнкү күндөргө чейинки кыргыз маданиятынын, асыресе, улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү Ч.Айтматовдун ысымы менен тыгыз байланышта. Алакандай кыргыз жери менен аз сандуу, бирок көөнө тарыхы бар кыргыз элин, кыргыз адабиятын дүйнөлүк масштабга алып чыгып, тааныта алган залкар жазуучуну кайталангыс феномен катары кароого толук негиздер эчак эле түзүлгөн. Белгилүү окумуштуу, айтматовтаануучу А.Акматалиевдин пикирине таянсак: «Ч.Айтматовдун феномени – баарыдан мурда, анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы – элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып, таянганында жана ошону менен бирге бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбаларын ширелиштире билгенинде» [Кыргыз адабиятынын тарыхы, 2002:6]. Ар кыл маданий жана адабий салттардын, тажрыйбалардын ширелишинен пайда болгон көркөм сөз туундуларынын ар биринде турмуштун тереңдиги менен көп кырдуулугу, тагдырдын татаалдыгы, өмүр менен өлүм, абийир менен абийирсиздик, кубаныч менен кайгы, сүйүү менен жек көрүү, ак менен кара, адамгерчилик менен кара өзгөйлүк сыяктуу түбөлүктүү проблемалар чагылдырылып, «Канткенде адам уулу Адам болот?» деген терең суроо коюлуп, анын жообу ар кандай турмуш кырдаалдары менен адам тагдырларынын негизинде көркөм чечмелөөгө алынган. Жазуучу жалпы адамзаттык түбөлүк проблемаларды өз алдынча, басымдуу түрдө жаңыча өнүткөн, жаңыча ракурстан чагылдырып-туюндуруп берет. Айтматовдун ар бир чыгармасы, мейли көп катмарлуу романдары болобу, мейли романдык жүк көтөргөн повесстери болобу, чакан сюжетке терең мазмунду батырган аңгемелери же коомдун, жашоонун, адам баласынын актуалдуу көйгөйлөрүн козгогон публицистикалары болобу, сөздүн жардамы менен курулган өзүнчө чоң, татаал, көркөм дүйнө болуп саналат. Ч.Айтматовдун мындай дүйнөлөрдү жаратуудагы устаттыгынын, өзгөчөлүгүнүн эң башкы сыры – көркөм ойлонуу манерасынын жана аны кагаз бетине чагылдырып-туюндура билүүсүнүн ар тараптуу, көп катмарлуу болушу. Арийне, сөз өнөрү өкүлүнүн көркөм ойлонуу жөндөмү канчалык күчтүү, терең болбосун, ошол көркөм ойду тилдин жардамы менен туюндура билүү чеберчилиги ошончо күчтүү болбосо, жакшы же мыкты чыгарма жаралбастыгы талашсыз. Мына ушул жагынан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын эң башкы касиеттери алардын тили менен, башкача айтканда, тилдик каражаттардын тандалып алынышы, конкреттүү контекст үчүн ылайык каражат-бирдиктин колдонулушу, ар бир сүйлөм, сөз, а түгүл, тыбыштын ошол чыгарманын жалпы тулкусунда семантикалык, функционалдык, эстетикалык мааниге ээ болушу менен байланыштуу. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларындагы мейли пейзаждык, мейли портреттик ж.б. сүрөттөөлөрдө болсун, автордук баяндоодо же каармандардын дүйнөсүн ачып бере алган өз ара баарлашуусунда, монологунда, ички кебинде болсун, улуттук колориттин ачык-айкын сезилип турушу, таасындык менен таасирдүүлүк да, ириде, тил каражаттарынын ыктуу тандалып алынышы жана орундуу колдонулушу менен байланыштуу. Анткени көркөм чыгарманын биринчи элементи сөз (тил) экени жалпыга жакшы маалым.

Улуттук филологияда айтматовтаануу тармагы пайда болуп, өнүгүп, калыптануу жолуна түшүп калганы белгилүү. А.Акматалиев, К.Асаналиев, А.Садыков, Л.Үкүбаева сыяктуу илимпоздор баш болгон айтматовтаануучулардын катары улам арбып, кеңейип

бара жатканын айта кетүүгө болот. Ч.Айтматовдун жалпы эле чыгармачылыгы, тиги же бул жанрдагы же тематикадагы чыгармалары, конкреттүү алынган чыгармалары боюнча иликтөөлөр жүргүзүлүп, илимий монография, диссертациялык изилдөөлөрдөн макалаларга чейин жазылып келүүдө. Ал гана эмес, бул тармак боюнча изилдөөлөр кыргыз филологиясынын алкагынан да чыгып, кайсы бир даражада түрк тилдүү, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө чейин жайылып баратат. Бирок белгилеп кете турган жагдай: мындай эмгектердин басымдуу көпчүлүгү адабият таануучулук мүнөздө. Жазуучунун чыгармаларынын идеясы жана темасы, проблематикасы, сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрү, каармандар дүйнөсүнүн көп түрдүүлүгү, фольклордук элемент-мотивдердин көркөм-эстетикалык кызматы, автордун адабий-эстетикалык жана философиялык көз караштары, адабият аралык байланыштар ж.б. сыяктуу адабият таануучулук аспектидеги маселелер иликтеп-талдоо предметин түзүп келүүдө. Көлөмдүү монография болсун, чакан макала болсун, бул багыттагы эмгектердин, изилдөөлөрдүн баасына шек келтирүүгө болбойт деп ойлойбуз. Бирок ошол эле учурда кыргызды кыргыз кылып кармап турган улуу «Манас» боюнча бир кыйла эмгектердин бар экенине карабастан, дастан тууралуу ар тараптуу, терең, системалуу, фундаменталдуу мүнөздөгү эмгек алиге жок экени сыяктуу эле, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы жана чыгармалары боюнча да ар тараптуу, системалуу мүнөздөгү фундаменталдуу эмгектин жарала электигин кабылдоо зарыл.

Тилекке каршы, С.Айтматовдун чыгармалары тилдик, лингвистикалык аспектиде тиешелүү деңгээлде иликтеп-талдоого алына элек. Ырас, бул өңүт таптакыр эле көз жаздымда калды деп айтууга болбойт, тигил же бул багыттагы лингвистикалык маселе каралган же тилдик өңүткө аздыр-көптүр кайрылып кеткен эмгектер бар. Маселен, окумуштуу Ж.Бакашованын «Ч.Айтматовдун повесттериндеги салыштыруу менен метафора» аттуу монографиялык изилдөөсү өзүнүн мазмуну, мүнөзү боюнча, жалпысынан, адабият таануучулук багытта болгону менен, анда көркөм сүрөттөө каражаттары болгон троптор, атап айтканда, салыштыруулар менен метафоралар жана алардын семантикалык-стилистикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрү иликтөө предметин түзгөн. Автор көркөм формасыз чыгарманын мазмуну туюндурулбастыгын белгилеп, жазуучунун чыгармаларындагы форманын же тилдин өзгөчөлүгүнүн бир өңүтү болгон сүрөттөө-көркөм каражаттарды үйрөнүү маанилүү эки маселе менен байланыштуу экенин көрсөтөт: тилди көркөмдөп-сүрөттөөчү жана баалап-сүрөттөөчү функцияларында кароо менен жана ал аркылуу көркөм мүнөздөрдү тереңирээк андоо, алардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүнүү менен байланыштуу. Алар болсо, өз кезегинде, көркөм адабияттын эң олуттуу маселеси болгон образдуулукка жана стиль маселесине барып такаларын белгилейт [Бакашова, 1997:4]. Ч.Айтматов ар бир сөзгө, сүрөттөө каражатына терең маани берип, күчтүү сезим, философиялык кенендик, тереңдик камтый билерин, сөздүн асылдыгын айкын сезип, аны жогорку чеберчиликте, чоң ийкемдүүлүк жана билгичтик менен пайдалана билерин, ошонун натыйжасында кайталангыс айтматовдук кооздукка чулганган жекече стилди түзө алганын [Бакашова, 1997:8] жазуучунун кыргызча жазылган төрт повестиндеги («Бетме-бет», «Жамила», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим») салыштыруу менен метафоралардын семантикалык, функционалдык, классификациялык-дифференциялык өзгөчөлүктөрүн талдоо аркылуу ачып берген.

Изилдөөчүлөр А.Садыков менен Н.Садыковалардын «Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу эмгеги да өзүнүн багыты, мүнөзү, иликтөө предмети жагынан Ж.Бакашованын эмгегине абдан үндөш. Тактап айтканда, бул эмгекте авторлор «Стиль – бул мен» деген афоризмди багыттоочу катары алышып, стиль ар бир жазуучуга тиешелүү өзгөчөлүк экенин, ал чыгарманын бардык тарабында, б.а., образ түзүүдөн тил чеберчилигине чейин байкаларын белгилешет [Садыков, 2002:3]. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы, анын ичинде стилдик белгилери тууралуу жазылып, бирок алар ар кайсы эмгектерде үсүл-кесил түрүндө жашап келе жатканын көрсөтүү менен, эмгектин максаты катары жазуучуга мүнөздүү болгон стилдик белгилер,

каражаттар тууралуу конкреттүү сөз кылууну алышкан. Мында да авторлор Айтматовдун жогорудагы кыргызча жазылган повесттерин объект катары алып, алардагы портрет түзүү чеберчилиги, лиризмдик стиль түзүү каражаттары, салыштыруулар менен метафоралардын семантикалык-стилистикалык жана функционалдык, классификациялык мүнөздөмөлөрү сыяктуу маселелерге токтолушкан. Бул эмгекке Ж.Бакашованын эмгегиндей эле адабият таануучулук жана лингвистикалык алкактагы маселелердин эриш-аркак каралышы мүнөздүү.

Профессор С.Өмүралиеванын «Текст. Семантика, структура» аттуу монографиялык изилдөөсү Ч.Айтматовдун чыгармаларына таза лингвистикалык, тактап айтканда, тексттик лингвистиканын көз карашынан мамиле кылган эмгек болуп саналат. Анда тексттин семантикасы, тексттеги ички байланыштар, тексттин структуралык түзүлүшү, көркөм чыгармадагы кептин түзүлүшү сыяктуу теориялык маселелер жазуучунун айрым чыгармаларынын («Гүлсарат», «Делбирим», «Жамила», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Манас-Атанын ак кар, көк музу») репрезентациясы аркылуу ачылып берилген. Аталган маселелердин айрым аспектилери тилдик каражат, ыкмаларга байланыштуу болгондуктан, эмгекте тилдик жана кептик каражаттардын, стилистикалык ыкмалардын ж.б. тандалып колдонулушу тууралуу да кеп козголгон [4]. Арийне, бул монографияны Ч.Айтматовдун чыгармаларын түздөн-түз тилдик өңүттө иликтөөгө арналган эмгек катары мүнөздөөгө толук негиз жок. Анткени анын иликтөө объектиси менен предметин башка маселелер түзөт.

Изилдөөчү К.Нармырзаеванын «Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында)» аттуу изилдөөсү, байкалып тургандай, морфологиялык стилистика багытында болуп, жазуучунун көркөм сөз туундуларындагы зат, ат, сын, сан атоочторго тиешелүү морфологиялык, семантикалык, стилистикалык-функционалдык өңүттөгү маселелер талдоого алынган. Бул эмгекти Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүктөрүн таза лингвистикалык планда иликтөөгө арналган эмгек катары кароого болот [3].

Ал эми И.Сагынбековдун «Чыңгыз Айтматов тилинин сөздүгү» аттуу эмгеги (сөздүгү) лингвостатистикалык өңүттө аткарылган [5]. Автор жазуучу өзү кыргызча жазган чыгармаларында: жогоруда белгиленип кеткен төрт повести жана «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат», «Атадан калган туяк» аңгемелеринде колдонулган сөздөрдүн жана сөз формаларынын жыштык сөздүгүн түзгөн. Эмгектеги статистикалык маалыматтарды тар лингвостатистикалык максаттарда да, кеңири алкактагы лингвистикалык максаттарда да пайдаланууга болот.

Жогоруда талдоого алынган эмгектерден байкалгандай, Ч.Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтөө, талдоо, чынында эле, жетишерлик деңгээлде эмес. Көркөм чыгарманын тили түшүнүгүн салттуу нукта караган, тактап айтканда, салыштыруу жана метафора сыяктуу кеңири тараган көркөм сөз каражаттарынын алкагында гана кароо аракети орун алган эмгектер [Бакашова, 1997; Садыков, 2002] бар экенин көрдүк; Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары тексттик лингвистиканын жана морфологиялык стилистиканын айрым маселелери үчүн репрезентациялык материал катары алынган эмгектер тууралуу сөз болду [Өмүралиева, 12002; Нармырзаева, 2009]; жазуучунун тилинин жыштык сөздүгү [Сагынбеков, 2012] боюнча кыскача маалымат берилди. Бирок алар тилдин көркөм-сүрөттөө каражаттарын пайдалануудагы айтматовдук чеберчиликке, чыгармаларынын поэтикасына, лингвопоэтикасы менен лингвостилистикасына, фоностилистикасына, текст катары уюшулушунун башка дагы толуп жаткан маселелерине, чыгармаларынын тилдик түзүлүшүнүн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүнө, лингвостатистикасына ж.б. байланыштуу маселелерди системалаштырып кароодогу эң алгачкы аракеттер болуп гана эсептелет. Бул багытта иликтеп-талдоодон өткөн проблемаларга караганда, келечекте изилдөөгө алына турган жана алынууга тийиш болгон проблемалардын алкагы кыйла кеңири. Андай проблемалардын катарына төмөнкүлөрдү

киргизүүгө болот деп ойлойбуз (*чыгармалар* деген түшүнүк көркөм жана публицистикалык чыгармалар дегенди өз ичине камтыйт):

1) чыгармаларындагы көркөм-сүрөттөө каражаттары менен ыкмаларынын бай палитрасы. Салыштыруу менен троптордон башка көркөм туюндуруу каражаттары: метонимия, синехдоха, парафраз ж.б., кайталоолор, параллелизм, инверсия, антитеза, градация, анафора, эпифора, эллипсис, риторикалык суроо, риторикалык кайрылуу сыяктуу стилистикалык ыкмалар семантика-стилистикалык жана функционалдык, лингвопоэтикалык планда ар тараптуу иликтөөгө алынышы шарт;

2) чыгармаларынын лексикалык өзгөчөлүктөрү же жалпы элдик тилдик бирдиктердин, лексиканын активдүү жана пассивдүү, чектелген катмарларынын элементтеринин, фразеологизмдердин колдонулуш мүнөзү, лексика-семантикалык топтор;

3) чыгармалардагы тилдик бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүктөрү (маанилик катмарлануулар жана жылышуулар, көп маанилүүлүк ж.б.), подтексттик маани жана концептуалдык маани маселелери;

4) чыгармаларындагы грамматикалык пландагы (морфологиялык жана синтаксистик) өзгөчөлүктөр;

5) чыгармаларынын семантика-структуралык жана прагматика-структуралык өзгөчөлүктөрү;

6) чыгармаларында тилдик каражат-бирдиктердин интеграцияланышына байланыштуу маселелер;

7) айтматовдун чыгармаларынын тили тууралуу кеп болгондо арбын талаш-тартыштардын жаралышына негиз болгон «Айтматовдун тилиби же котормочунун тилиби?» суроосуна байланыштуу жагдайлар, чыгармалардын кыргызчага которулушу, жазуучунун өзүнүн жеке стили менен тили жана котормочулардын стили менен тилинин карым-катышы маселелери;

8) чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик картинасы, кыргыз тилиндеги негизги концепттер жана концептосфералардын чагылдырылышы;

9) чыгармалардагы менталдык пропозиция, этнолингвистикалык жана лингвомаданий аспектилер;

10) чыгармалардагы паремиялардын семантикалык-функционалдык жана көркөм-эстетикалык мааниси ж.б.

Аталган маселелердин колго алынышы, башкача айтканда, Ч.Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык полипарадигмалык планда, айрыкча, когнитивдик жана коммуникативдик аспектилерде ар тараптуу системалуу иликтеп-талдоого алуу анын кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн залкар өкүлү экенин илимий өңүттө аныктап-далилдеп берүү үчүн олуттуу кызмат кылат деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Бакашова Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруу менен метафора. –Бишкек, 1997.

2. Кыргыз адабиятынын тарыхы, 7-том. –Бишкек, 2002.

3. Нармырзаева К. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында): фил. ил. канд. дисс. –Ош, 2009.

4. Өмүралиева С. Текст. Семантика, структура. –Бишкек, 2002.

5. Сагынбеков И. Чыңгыз Айтматов тилинин сөздүгү. –Бишкек, 2012.

6. Садыков А., Садыкова Н. Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү. –Бишкек, 2002.